

ОСНОВНІ ЕТАПИ СТАНОВЛЕННЯ ПОНЯТТЯ МОВНОЇ НОРМИ

Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Лінгвістика» : Збірник наукових праць. Випуск 28 / Херс.держ.ун-тр. – Херсон: ХДУ, 2017. – 122 с. – С. 19-29.

У статті простежено становлення основного поняття загальної теорії і культури мови – мовної норми. З'ясовано витoki й засадничі положення сучасного потрактування цього поняття у лінгвістичній науці. Окреслено новітні підходи вітчизняних науковців до різнорівневих норм сучасної української літературної мови та перспективи їх подальших досліджень.

Ключові слова: *мовна норма, кодифікація, узус, система мови, мовлення.*

Функціонування української мови в сучасних умовах соціально-історичних зрушень, світової глобалізації, мовної інтерференції передбачає нагальну потребу інтенсивного внормування та вдосконалення її літературної форми на всіх структурних рівнях.

Проблеми мовної норми викладені в науково-прикладних розвідках видатних вітчизняних (О. Курило [21], М. Сулима [38], О. Синявський [33], М. Жовтобрюх [10, 11], М. Пилинський [28], А. Коваль [16], О. Пономарів [29], С. Єрмоленко [9]), російських (О.Ахманова [2], Ю. Бельчиков [2], В. Виноградов [3], Ф. Філін [42], С. Ожегов [27], К. Горбачевич [6], Л. Крисін [20]) та європейських лінгвістів (Б. Гавранек [4], Л. Єльмслев [8], В. Матезіус [23], Е. Косеріу [17], Ж. Марузо [22]).

Мета нашої статті – простежити основні етапи формування сучасного потрактування поняття мовної норми.

Мовна норма є однією з основних категорій культури мови, лінгвістичної стилістики й загальної теорії мови, причому не лише власне лінгвістичною, а й соціально-історичною категорією, що формувалася впродовж усього розвитку літературної мови. Норма як обов'язкова

властивість будь-якої мови є водночас стійкою і рухливою, що й уможлиблює її розвиток та змінність відповідно до пізнавальних і комунікативних потреб мовців для адекватної реалізації смаків і вподобань мовної спільноти.

Усвідомлення потреби вдосконалення та внормування мови як універсального засобу спілкування сягає античних часів і остаточно окреслилося в добу Просвітництва, коли було створено багато нормативних граматик і словників окремих мов.

Античне мовознавство зародилося в надрах філософії, тому історики лінгвістики розрізняють два періоди давньогрецької науки про мову: філософський (V — III ст. до н. е.) і власне мовознавчий, або александрійський (III ст. до н. е. — IV ст. н. е.). У перший період носіями нової системи освіти стали софісти, які були мандрівними експертами з різних предметів, першими у світовій історії платними вчителями мудрості. Пріоритетним у їхній педагогічній діяльності було ораторське мистецтво. Розроблення питань теорії красномовства спричинило вивчення мовних проблем. Один із найвідоміших софістів Протагор, усвідомлюючи потребу в правилах мовлення, уперше сформулював поняття мовної норми. Другий послідовно мовознавчий період називають граматичним. Саме тоді на основі досягнень філософів і мовознавчої практики виникає філологія, яка повинна була вивчати, готувати до критичного видання і коментувати пам'ятки класичної писемності. У її надрах зароджується граматики як самостійна дисципліна, що зосереджується переважно на формальних аспектах мови (а не змістових, на відміну від філософії). Вона виокремилася в самостійну науку завдяки діяльності Александрійської граматичної школи, яка відіграла помітну роль у створенні засад європейської мовознавчої традиції.

Граматики того часу є аналогом сучасної описової лінгвістики. Відчутний вплив на подальший розвиток мовознавчої думки справила відома полеміка філософів-стоїків з питань відношення мови до предмета, яка згодом переросла в дискусію про аналогію та аномалію в мові, про наявність

чи відсутність закономірностей у самій мові. Аналогісти, очолювані Аристархом, інтерпретували мову як систему чітких правил, що не має винятків. Аномалісти на чолі із пергамським граматистом Кратесом твердили, що мова має відхилення від закономірностей, факти невідповідності між словом, думкою і предметом. Відстоюючи свою позицію, вони наводили велику кількість аномалій, що трапляються в мові.

Ця дискусія наклала відбиток на подальший розвиток мовознавчої науки: виявлені в суперечці мовні факти згодом перетворилися на матеріали для побудови систематичної граматики, де паралельно з регулярними граматичними правилами («аналогіями») були подані різні винятки з них («аномалії»). Та сталося це вже тоді, коли із всеосяжної, нерозчленованої первісно давньогрецької філософії остаточно виформувалося давньогрецьке мовознавство [41, с.12].

Наступний період – середньовіччя, епохи Відродження та Просвітництва — був добою накопичування величезного фактичного мовного матеріалу про словниковий склад, фонетичну систему та граматичну будову багатьох мов світу, систематизованого в словниках і граматиках національних мов. Зокрема, у XV ст. з'явилися перші граматики іспанської та італійської мов, у XVI ст. – французької, англійської та німецької. В Італії, Іспанії, згодом у Франції та інших країнах Європи створено академії, що досліджують мови для їх унормування [14].

Бурхливий розвиток мореплавства й торгівлі у XVII ст. значно поживив міждержавні стосунки, що виявило проблеми міжмовного перекладу і спрямувало мовознавчі дослідження у двох напрямках: 1) укладання багатомовних словників і розвиток граматик національних мов; 2) створення універсальної, всесвітньої, «всезрозумілої» мови. Найвідомішим зразком такої універсальної граматики була «Всезагальна раціональна граматика», відома як граматика Пор-Рояля, створена французькими філософом і логіком Антуаном Арно та граматистом і логіком Клодом Лансло на засадах раціональної філософії Рене Декарта. Ця

раціонально-логічна грамати́ка побудована за двома принципами: всезагальність і раціональність. Автори виходили з ідеї існування спільної логічної основи мови, від якої конкретні мови відхиляються тією чи тією мірою. Саме тому вони вважали, що положення їхньої універсальної теорії незмінні й можуть застосовуватися до будь-якої мови, тобто не залежать від місця і часу. Це була перша спроба науково осмислити структуру й функціонування мови, показати єдність усіх мов, побудувати всеосяжну грамати́чну систему на основі узагальнення фактів конкретних мов [14, с.16].

Незважаючи на тривалу генезу, поняття «норма» отримало теоретичне обґрунтування лише у ХХ столітті. Серед мовознавців і досі немає однастайності щодо витлумачення терміна «норма». У науковому обігу неоднозначно потрактовано як безпосередній зміст цього поняття, так і його ознаки, критерії виділення, класифікації, відношення до мовної системи та межі його варіативності. Ці розбіжності зумовлені вочевидь різними підходами до проблеми нормативності, яку аналізують здебільшого в аспектах загальної теорії мови і теорії культури мови. Саме в працях загальномовознавчого характеру дослідники з різних позицій намагаються окреслити й уточнити систему понять і термінів для найповнішого та адекватного відображення найрізноманітніших аспектів мовної норми. У межах комплексної теорії культури мови вивчають загальну мовну ситуацію в суспільстві, функціонування й динаміку розвитку літературних норм, проблеми їх кодифікації.

Сучасне потрактування поняття «норма» ґрунтується на вченні Ф. де Сосюра, який започаткував трактування мови не лише як системи значущих протиставлень, а й як системи традиційної, тобто нормативної (хоч і не виділяв норму як самостійне лінгвістичне поняття). Загальні риси поняття «норма» стисло, проте досить чітко визначив Е. Альман, який уважав, що мовна система є не лише «абстракцією» від конкретного говоріння, а й своєрідною «нормативною ідеологією», що свідомо чи підсвідомо регулює процес говоріння [46].

Уперше поняття «норма» систематизували в річищі структурної лінгвістики представники Празького лінгвістичного гуртка [30, с.27] на початку ХХ ст. Чеські лінгвісти зі своїх методологічних позицій запропонували нове тлумачення сутності літературної мови, обґрунтували теорії мовної норми й кодифікації літературної мови. Причому поняття норми вони розглядали здебільшого в аспекті культури літературної мови, але вважали, що встановлення специфіки норм літературної мови неможливе без виявлення найзагальніших, універсальних ознак мовної норми. Зокрема, Б. Гавранек розмежовував поняття «норма народної мови» і «норма літературної мови», наголошував на тому, що норму народної мови, закономірний комплекс її мовних засобів визначає узус, частково це стосується й літературної мови, але комплекс мовних засобів норми літературної мови має складніший характер, позаяк функції літературної мови є більш розвиненими й чіткіше розмежованими, ніж функції народної мови. До того ж норма літературної мови є більш свідомою і обов'язковою, а вимоги до її стабільності більш нагальними [4, с. 340].

Отже, мовну норму представники Празької лінгвістичної школи трактували як лінгвосоціологічний і конкретно-історичний феномен, як сукупність структурно-мовних засобів, регулярно вживаних певним мовним колективом, а спостереження над змінами норми в часі і в її функціональній варіативності осмислювали в діалектичній єдності власне мовної системи та її реалізації [30, с.547-550].

Сучасне витлумачення поняття «норма» більшою мірою сформоване під впливом теорії Л. Єльмслева [8, с.164-174] та Е. Косеріу [17, с.309-343]. Розвиваючи вчення В. Гумбольдта і Ф. де Сосюра, Л. Єльмслев започатковує потрактування сосюрівського поняття *langue* у трьох аспектах, а саме як *схему*, *норму* та *узус*. Схема – суто форма, незалежна від її соціального втілення (рос. «осуществления») й матеріальної маніфестації; норма – матеріальна форма в певній соціальній реальності, незалежна від деталей маніфестації; узус – сукупність навичок, прийнятих у певному соціальному

колективі, що визначаються фактами цих маніфестацій. Причому норма, узус, мовленнєвий акт – як реалізації схеми – взаємопов'язані і становлять один складний об'єкт, основним компонентом якого дослідник визнає узус, мовленнєвий акт кваліфікує як короткочасний факт, а норму – як «штучне утворення, фікцію» [8, с.170-173]. Заперечивши таким чином поняття норми, Л. Єльмслєв запропонував замінити сосюрівську дихотомію «мова – мовлення» власним протиставленням «схема – узус» [8, с.173-174].

Визнання фіктивності мовної норми викликало заперечення в Е. Косеріу, який, спираючись на теоретичні положення Л. Єльмслєва, виокремив трихотомію «система – норма – мовлення», де «система мови є системою можливостей», що складається з ідеальних, взірцевих форм реалізації певної мови, натомість норма – це складова системи, що формується з історично реалізованих «ідеальних» моделей (тобто поняття норми в Е. Косеріу відповідає поняттю узусу в Л. Єльмслєва), тоді як мовлення – це конкретна мовленнєва діяльність [17, с. 169-174, 334-336]. Саме тому система і норма відображають, у його потрактуванні, два аспекти мови: система втілює структурні потенції мови, а норма – конкретно реалізовані й прийняті суспільством моделі. Відповідно норма підтримує рівновагу між внутрішніми засобами та їхніми зовнішніми реалізаціями, що сприяє врівноваженню й стійкості системи мови.

Обґрунтування протиставлення мови і мовлення в працях Е. Косеріу спрогнозувало подальше розмежування понять «система» і «норма». Попри численні критичні зауваги, послідовники Е. Косеріу дотримувалися основних його постулатів: норма як універсалія властива всім мовним явищам, реалізується на всіх рівнях мовної системи й повинна підтримувати рівновагу та стійкість системи [17, с.341-343]. Концепцію Е. Косеріу намагалося вдосконалити багато радянських лінгвістів, серед яких П. Алексєєв [1, с. 43-58], В. Іцкович [12], Л. Скворцов [35, с.40-103], Ю. Степанов [36, с. 142-145] та ін. Зокрема, Ю. Степанов модифікував трихотомію Е. Косеріу «структура – норма – мовлення», де поняття структури тотожне поняттю системи в

Косеріу, а сам центр схеми (норму) трактував інакше, не розмежовував витлумачень норми в широкому і вузькому значеннях. Рівень норми, за Ю. Степановим, охоплює як традиційні, так і нетрадиційні реалізації, на відміну від Е.Косеріу, який обмежував цей рівень лише усталеними, історично реалізованими формами й моделями [36, с.144].

Інший підхід до концепції Е. Косеріу демонструє позиція П. Алексєєва. Його схема складається з чотирьох компонентів: *система – норма – узус – мовлення*, де узус постає певним узагальненням конкретних мовленнєвих актів. Причому середня ланка цієї схеми, тобто норма та узус, постають своєрідним «фільтром»: з одного боку, вони відбирають потенційні можливості системи для потреб конкретних мовленнєвих актів, а з іншого – накопичують і опрацьовують мовленнєві зміни, до того як вони «дійдуть» до системи [1, с.46-47].

В. Іцкович виділяє в мові три рівні: *систему, структуру та мововжиток* (рос. *употребление*). Причому, якщо система й ужиток у його концепції майже тотожні поняттям система і мовлення Е. Косеріу, то структуру він трактує як реалізовані можливості системи (те, що Е. Косеріу називав нормою) [12, с.27]. Цілком очевидно, що схема Е. Косеріу в такому потрактуванні зазнає кардинальних змін, адже поняття мовної норми як такої залишається ніби поза межами схеми або перебуває в досить складних відношеннях з усіма її компонентами, ніби охоплює чи пронизує її.

Концепція Л. Скворцова оперта на дихотомію «рівень структури – рівень норми», де останній фактично ототожнено з рівнем мовлення. Він розмежовує норму реалізовану, тобто ототожнює її з нормою в потрактуванні Е. Косеріу, і потенційну, що може бути реалізованою. До реалізованої норми вчений зараховує насамперед сучасні продуктивні норми і рідковживані варіанти, застарілі норми, дублети, до потенційних норм – новоутворення, що згодом стануть нормою, та індивідуальні, okazіональні утворення [35, с.60].

Отже, одні російські дослідники висловили сумніви щодо базових положень Е. Косеріу, водночас багато в чому погоджуючись із ним або поділяючи його погляди, інші уточнили й доповнили його класифікації.

Для російської мовознавчої школи засадничим стало визначення С. Ожегова: «Норма – це сукупність найбільш придатних («правильних», «кращих») для обслуговування суспільства засобів мови, що формуються внаслідок добору мовних елементів ... з наявних, утворюваних знову чи добутих із пасивного запасу минулого в процесі соціальної, в широкому витлумаченні, оцінки цих елементів» [27, с. 259 – 260]. Як категорія історична, змінна, вона, на думку вченого, становить історично зумовлений факт, вияв закономірностей розвитку мови й типових для кожної епохи тенденцій розвитку, підтримуваних і схвалюваних суспільством [27, с. 259]. Першочерговим завданням лінгвістичних досліджень С. Ожегов уважав розкриття внутрішніх законів розвитку мови на конкретному мовному матеріалі, адже «лише знання цих законів може слугувати міцним підґрунтям установлення наукових принципів нормалізації літературної мови та її стилістичного впорядкування» [27, с. 259].

В українському мовознавстві дослідження норми має власну традицію. Проблеми нормативності мови та «доброго стилю» у вітчизняній науці, на думку В. Німчука, порушив М. Смотрицький [13, с. 5 – 6]. У своїй праці «Грамматіки Славенския правилое Синтагма» він уперше в історії слов'янського мовознавства виклав повний курс граматики церковнослов'янської мови в її тодішніх основних частинах: орфографія, етимологія (тобто морфологія), синтаксис, просодія, сформулював докладні правила правопису, тобто фактично здійснив кодифікацію церковнослов'янської мови східнослов'янської редакції. Причому все з орфографії М. Смотрицького, що відповідало живому мовленню, наголошує В. Німчук, використовувалося і в українському світському письменстві до початку XIX ст., а на деяких теренах (наприклад у Закарпатті) – аж до середини XIX с. [13, с. 6]

Особливої актуальності проблема нормалізації й стандартизації мови набула в добу «українізації», коли з набуттям Україною державності постала нагальна потреба в нормування й систематизації мови. У цей час побачило світ чимало видатних граматичних і лексикографічних праць дослідників української мови. Серед них засадничі розвідки В. Сімовича [34], О. Курило [21], М. Сулими [38], О. Синявського [33] та ін.

Нормування й кодифікація української мови в той період відбувалося через неабиякі труднощі й небезпеки. Усі мовознавці погоджувалися із тим, що літературна мова, її кодифіковані норми не мають відриватися від народнорозмовного підґрунтя, тобто насамперед слід використовувати внутрішні ресурси мови, враховувати тенденції її розвитку. Але сам ступінь цього опертя спричиняв чималі розбіжності в поглядах і підходах науковців. Ю.Шевельов так згрупував ці тенденції в мовознавчих дослідженнях: етнографізм (крайній пуризм) і синтетизм (поміrkований пуризм) [44, с.110]. Представниками першої течії були А.Кримський, Є.Тимченко, О.Курило (ранні праці), І.Огієнко, В.Сімович, які послідовно наближали літературну мову до розмовної, «чистої», фольклорної основи, відкидаючи все те, що українська мова позичила з інших мов або розвинула в попередні періоди свого існування. Науковці другої групи (О.Синявський, М.Сулима, О.Курило (пізніші праці) були не такими категоричними, вони не відкидали форми й конструкції, засновані на європейській традиції, хоча й радили частіше вдаватися до форм «своїх», тобто обстоювали «синтезу народних компонентів з асимільованими європейськими» [44, с. 111].

Етнографічні погляди Василя Сімовича позначилися на його засадничій праці «Грамматика української мови». У Передмові до першого видання автор наголосив на самостійності української мови, відмінності, окремішності її законів від російської граматики, завваживши, що таке порівняння є тимчасовою необхідністю, зумовленою вимогами «переходового» стану для «науки української мови» і висловив сподівання, що «пізніше цього не буде треба, бо перед нами не будуть уже вічною марою

стояти закони російської граматики» [34, с.5]. Уже в Передмові до другого видання В.Сімович зазначає, що «цей правопис ... будучини не має, що життя візьме своє..., і цей правопис уступить місця иньчому» [34, с.7], оскільки на той час тривали правописні дискусії і остаточний варіант «практичного правопису» ще не був створений [34, с.8]. Увесь матеріал цієї праці підпорядкований провідній тезі: «Через те, що наша письменницька мова у своїй основі народня, то нам треба прислухувати ся до народа, як він балакає» [34, с.19]. Тож джерелами нормативної, «письменницької» мови В.Сімович уважав: «народню словесність», твори «гарного українського письменства», журнали, українську наукову літературу, «гарний словар» [34, с.20-23]. «ГраMATика української мови» Василя Сімовича була свого часу найповнішим і найавторитетнішим підручником, певною мірою узгоджувала східноукраїнську і галицьку мовні традиції, що, за влучним висловом Ю.Шевельова, справило найвідчутніший і переважно позитивний вплив на норми літературної мови [44, с.50].

У річищі етнографічної школи створені «Уваги до сучасної української літературної мови» Олени Курило. У Вступному слові до «Уваг...» дослідниця ставить за мету своєї розвідки подати нормативні форми сучасної української літературної мови на «підставі мови народньої» [21, с. 8]. Адже, на її думку, «сучасна українська наддніпрянська мова» особливо в наукових та науково-популярних виданнях і синтаксисом, і фразеологією, і словотвором «мало нагадує українську народню мову; вона намагається йти шляхом російської наукової мови з її здебільшого далеким від народнього складом фрази» [21, с.7]. Такий стан авторка пояснює історичними причинами, але наголошує, що сучасна українська літературна мова, і надто наукова, розвиваючись «чужим» шляхом, приховуючи свої «природні» особливості, перестає бути мовою українською [21, с.8]. Хоча «українська народня думка, як вона виражена в мові» має великий потенціал, що найбільшою мірою виявляється у «способі думання», «творенні синтаксичних та фразеологічних зворотів» [21, с.7] і є власне виразом

«національного світогляду» народу [21, с.136]. Тож основним завданням унормування мови О.Курило вважала наближення мови літературної до народної, очищення української наукової мови від наслідків впливу російської літературної мови.

Безперечною заслугою О. Синявського й почасти М.Сулими Ю.Шевельов називає критичне опрацювання надбань і пропозицій етнографічної школи у світлі традицій української літературної мови, перспектив її майбутнього розвитку [43, с. 315]. Саме О. Синявський у своїх «Нормах...» уперше опрацював і впорядкував орфоепічні, морфологічні та синтаксичні норми української літературної мови, творчо поєднав народну й книжну традиції [43, с. 315-316]. За оцінкою В. Сімовича в Передмові до «Норм...», у цій праці автор подав не лише «те, що дало саме життя, що дали письменники», а й окреслив шляхи подальшої нормалізації української літературної мови, оскільки цей практичний підручник побудований на «наскрізь наукових підставах», що вказує «на вдумливість проф. Синявського і на його глибокий підхід до мовних явищ» [33, с.13].

Перспективи розвитку й унормування літературної мови М. Сулима вбачав у поєднанні етнографізму та європейської культурної традиції, крім того у формуванні літературної мови, на думку вченого, мають бути використані її діалектні особливості: «В літературно виробленій мові не може бути такого, щоб дозволялося писати й говорити, як хто хоче, як хто звик» [38, с.135]. До теоретичних надбань М. Сулими як одного з видатних нормалізаторів української мови безперечно належить виокремлення критеріїв літературної норми: «якнайширша вживаність і природність котрогось факту з погляду мовного поступу (нюансація думки, економія енергії, а не паперу), поширеність і потрібність котрогось «кованого» факту (коли він узгоджений із системою народної мови) в мові письменницькій, науковій, тощо» [38, с. 137].

Великий вплив на внормування та кодифікацію мови справили насамперед «Словарь української мови» за редакцією Б. Грінченка [7],

«Правописний словник» Г. Голоскевича [5] та «Російсько-український словник» (редактори: В. Ганцов, Г. Голоскевич, М. Грінченкова; головні редактори: акад. А. Кримський, акад. С. Єфремов) [31]. Останній зафіксував уже розвинуту поліфункціональну літературну мову. За визнанням самих упорядників у Передньому слові, головною перевагою цього словника був майже утричі більший «від словника Грінченкового» обсяг словникового матеріалу, широке використання лексики художньої літератури за останні 50-55 рр., етнографічних джерел і творів наукових, критичних та публіцистичних «переважно найближчих двох десятиліттів» [31, с.3].

Найповнішим і найточнішим у вітчизняній лінгвістиці вважаємо визначення норми М. Пилинського. Спираючись на дефініції російського лінгвіста С. Ожегова та французького вченого Ж. Марузо, норму літературної мови він визначив як «реальний, історично зумовлений і порівняно стабільний мовний факт, що відповідає системі й нормі мови і становить єдину можливість або найкращий для даного конкретного випадку варіант, відібраний суспільством на певному етапі його розвитку із співвідносних фактів загальнонародної (національної) мови в процесі спілкування» [28, с. 94]. Слід відзначити також обґрунтування вченим критеріїв нормативності і принципів їх застосування: 1) територіальний (культурно-історичний) критерій; 2) критерій авторитетних письменників; 3) критерій визнаних зразків; 4) критерій мовної традиції; 5) критерій відповідності законам мови, системі, структурі мови тощо; 6) критерій поширеності, або статистичний критерій; 7) національний критерій; 8) формально-логічний критерій; 9) естетичний критерій [27, с.103].

М. Жовтобрюх одним із найважливіших завдань теорії культури мови вважає визначення наукової основи мовної нормалізації [10, с. 54]. Мовну норму вчений трактує через співвідношення з мовною системою і варіантність як основну ознаку цього поняття [10, с. 55]. На матеріалі української періодики кінця XIX – початку XX ст. М.Жовтобрюх простежив становлення лексичних, фонетичних і граматичних норм української

літературної мови, її функціональних стилів, відзначивши особливу роль преси в процесі нормування мови [11, с. 273]. А.Коваль мовну норму визначає як «усталені правила вимови і правопису, вибору слова і граматичної форми» [16, с. 8]. В. Русанівський трактує це поняття як «суспільно усвідомлений і узаконений практикою відбір мовних засобів» [32, с.54].

Детальний аналіз сучасних тенденцій до перегляду нормативних засад української літературної мови з метою відновлення її національної самобутності через обмеження наслідків іншомовних впливів на структуру мови, наголошування її питомих особливостей та вдосконалення системи її мовностилістичних доміант подано в наукових розвідках О.Тараненка [39, с.159]. Сферами вияву цих тенденцій автор вважає насамперед мовну діяльність ЗМІ, теле- і кінопродукції, перекладної літератури, а також мовну поведінку «практично всіх, хто постійно або зі службового обов'язку й навіть спорадично користується українською літературною мовою» [39, с.181]. Причому зазначені процеси особливо в царині добору стилістичних мовно-виразових засобів у сучасних пуристичних тенденціях мають протилежну спрямованість, щодо якої автор проводить паралелі із традиціями українського мовознавства початку ХХ ст., називаючи їх «народницько-етнографічними» та «елітарними» мовно-культурними орієнтаціями [39, с.167].

Сучасні мовознавці, розвиваючи ідеї провідних вітчизняних учених, значно розширили, збагатили теорію мовної норми. Серед останніх набутків помітно вирізняються монографічні розвідки Г. Яворської [45], Л. Струганець [37], Є. Карпіловської та Н. Клименко [15], Т. Коць [18].

Так, Г. Яворська проблеми нормалізації та кодифікації літературної мови розглядає у світлі прескриптивної спрямованості, вважаючи унормувальну діяльність будь-якого рівня своєрідним дискурсом, у формуванні якого беруть участь не лише лінгвісти [45, с.13]. У протиставленні дескриптивного та прескриптивного підходів до вивчення

мови дослідниця віддає перевагу останньому, оскільки він «зорієнтований на створення приписів та рекомендацій щодо вживання мови» [45, с.16]. Відповідно проблеми кодифікації літературних мов разом із питаннями мовної норми та різноманітні вияви регулювання мовного функціонування висвітлюються нею саме через прескриптивний підхід. Аналіз прескриптивно-лінгвістичної діяльності авторка здійснює у функціонально-комунікативному, когнітивному та культурно-семіотичному аспектах, що дозволяє окреслити складні проблеми сучасного етапу в нормування та стандартизації української мови.

Специфіку динаміки лексичних норм української літературної мови та адекватність їх відтворення в кодифікації висвітлено в наукових розвідках Л.Струганець [37]. На підставі комплексного аналізу діалектично взаємопов'язаних процесів, що відбуваються у словниковому складі мови, а саме: поповнення новими лексичними одиницями, поступового звуження вживання, а згодом і виходу окремих застарілих номенів, семантичної трансформації і стилістичної транспозиції слів, – дослідниця доводить не лише комплексну дію екстра- та інтралінгвальних чинників на розвиток лексико-семантичного рівня сучасної української літературної мови, а й виділяє домінуючий вплив саме соціальних факторів, особливо в період бурхливих перебудов соціуму та потужного науково-технічного прогресу. «Норма виконує роль фільтра не тільки під час руху від системи мови до мовлення, тобто під час реалізації системи, – зауважує Л. Струганець. – Вона фільтрує також накопичені в мовленнєвих актах й узагальнені узусом зміни, перш ніж ті зміни потраплять у систему» [37, с.15].

В основу останніх досліджень різнорівневих норм сучасної української літературної мови покладено принцип «гнучкої стабільності» або «динамічності». Динамічні зрушення щодо лексичної та словотвірної норм української літературної мови схарактеризували Н.Клименко, Є.Карпіловська та Л.Кислюк у спільній праці «Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі» [15]. На матеріалі неологічних словників та власної картотеки

автори окреслили тенденції оновлення сучасного українського лексикону та роль словотворення у цьому процесі. У становленні нового літературного взірця української мови, зокрема її лексичної та словотвірної норм, найактивнішу роль, на думку Є.Карпіловської, відіграє публіцистика, оскільки тексти цього стильового різновиду мають чітку експресивно-оцінну спрямованість, що власне і створює ґрунт для авторської мовотворчості [15, с.13].

Динаміку мовної норми української літературної мови від кінця ХІХ до початку ХХІ ст. на матеріалі публіцистичного, сакрального та художнього стилів простежила Т.Коць [18]. Відзначивши провідну роль сучасної публіцистики у становленні лексичних норм, дослідниця окреслила певні територіальні відмінності мови газет [18, с. 265], схарактеризувала основні тенденції літературної мови, а саме: активне поповнення словникового складу мови діалектизмами та запозиченнями; розширення сфери функціонування книжної, розмовної та застарілої лексики, відмежування від російськомовних форм [18, с. 266]. Значне поширення фонематичних і морфологічних варіантів лексичних одиниць у мові сучасної преси авторка пояснює дією як зовнішніх (залучення до літературного вжитку діалектних форм і запозичень), так і внутрішніх (пошук нових форм словесного вираження) чинників [18, с. 266-267].

Ґрунтовно й багатопланово розкрито феномен норми в колективній монографії «Літературна норма і мовна практика» (Єрмоленко С. Я., Бибик С. П., Коць Т. А. та ін.). У названій праці розмежовано зміст понять «мовна норма» і «літературна норма», «літературна мова» і «мова художньої літератури»; викладено концептуальні положення про критерії літературної норми, ознаки літературної мови, взаємодію літературної норми з мовною практикою відомих письменників, з мовою діалектів; простежено динамічну стабільність літературної норми; сформульовано критерії кодифікації норми, де серед інших акцентовано на ролі мови ЗМІ, що через «масовість, здатність швидко реагувати на зміну в сучасному словнику» [9, с.30], робить її одним

із основних критеріїв становлення літературної норми. На відміну від нормалізаторів української мови початку ХХ ст., де взірцем літературної мови вважалася мова «красного письменства» автори монографії наголошують, що «сучасна мовно-художня практика не може бути критерієм літературної (точніше – загальнолітературної) норми» [9, с.35], бо поряд із мовою художньої літератури на формування літературної норми впливають і інші функціональні стилі, насамперед – мова ЗМІ. Відтак у практичному користуванні літературною нормою вважаються «часово обмежені рекомендації щодо наголошування, вживання слів, їх використання в загальноприйнятому значенні» [9, с.318].

Отже, витoki поняття мовної норми сягають ще давньогрецького періоду, періоду зародження мовознавства як науки, та остаточне його формування відбулося лише у ХХ ст. Сучасне потрактування мовної норми засноване на вченні Ф. де Сосюра, систематизоване представниками Празького лінгвістичного гуртка на початку минулого століття, набуло подальшого вдосконалення у працях Л.Сльмслева та Е.Косеріу, які й лягли в основу нинішнього витлумачення цього феномену.

У вітчизняному мовознавстві проблему нормативності мови першим порушив М. Смотрицький. Унормуванню української літературної мови й теоретичному обґрунтуванню поняття мовної норми значною мірою сприяли праці українських мовознавців початку ХХ ст. Лінгвістичні дослідження того часу згрупувалися у дві течії: етнографізм, або крайній пуризм (А.Кримський, Є.Тимченко, О.Курило (ранні праці), І.Огієнко, В.Сімович) та синтетизм, або поміркований пуризм (О.Синявський, М.Сулима, О.Курило (пізніші праці). Подальші дослідження українських науковців, ґрунтуючися на потрактуванні мовної норми, запропонованому М.Пилинським, характеризують норми української літературної мови переважно в культуромовному аспекті.

Новітні наукові розвідки засвідчують, що мовні норми формуються і змінюються під впливом внутрішніх і зовнішніх чинників, проте винятково

важливу роль відіграють останні, що зумовлено насамперед соціальним характером цього поняття. Причому, якщо на початку ХХ ст. джерелом формування літературної норми вважали твори красного письменства, то наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. виразником динаміки мовної норми стала публіцистика.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Алексеев П. Квантитативные аспекты речевой деятельности / П. Алексеев // Языковая норма и статистика. – Москва, 1977. – С. 43–58.
2. Ахманова О. С. К вопросу о «правильности» речи / О. С. Ахманова, Ю. А. Бельчиков, В. В. Веселитский. // Вопросы языкознания. – 1960. – №2. – С. 35–42.
3. Виноградов В. В. Проблемы культуры речи и некоторые задачи русского языкознания / В. В. Виноградов. // Вопросы языкознания. – 1964. – №3. – С. 3–18.
4. Гавранек Б. Задачи литературного языка и его культура / Б. Гавранек // Пражский лингвистический кружок. – Москва: Прогресс, 1967. – (сборник статей). – С. 338–377.
5. Голоскевич Г. Правописный словник: За нормами українського правопису Всеукраїнської Академії Наук [Електронний ресурс] / Г. Голоскевич. – 1929. – Режим доступу до ресурсу: http://chtyvo.org.ua/authors/Holoskevych_Hryhorii/Pravopysnyi_slovnyk/.
6. Горбачевич К. С. Вариантность слова и языковая норма (на материале современного русского языка) / К. С. Горбачевич. – Ленинград : Наука, 1978. – 238 с.
7. Грінченко Б. Г. Словарь української мови [Електронний ресурс] / Б. Г. Грінченко // Київ : Редакція журналу «Кіевская Старина». – 1907-1909. – Режим доступу до ресурсу : <http://hrinchenko.com/>.
8. Ельмслев Л. Язык и речь // Прологомены к теории языка / Луи Ельмслев. – Москва : КомКнига, 2006. – С. 164–174.

9. Єрмоленко С.Я. Літературна норма і мовна практика : монографія / [С. Я. Єрмоленко, С. П. Бибик, Т. А. Коць та ін.] ; за ред. С.Я. Єрмоленко. – Ніжин : ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2013. – 320 с.
10. Жовтобрюх М.А. Про один теоретичний аспект культури української мови / М.А.Жовтобрюх. // Мовознавство. – 1967. – №3. – С.53 – 60.
11. Жовтобрюх М.А. Мова української періодичної преси (кін. ХІХ – поч. ХХ ст.) / М.А.Жовтобрюх. – К. : Наукова думка, 1970. – 302 с.
12. Ицкович В.А. Языковая норма / В.А. Ицкович. – Москва : Просвещение, 1968. – 92 с.
13. Історія українського правопису ХVІ-ХХ століття [Текст] : хрестоматія / Національна академія наук України; упоряд. В.В. Німчук, упоряд. Н.В. Пуряєва, ред. О.В. Осадча, ред. М.А. Щипська – Київ : Наукова думка, 2004. – 582 с. – (Проект «Наукова книга»).
14. Кириченко Г.С. Нариси загального мовознавства: навч. посіб. для студ. філол. спец. вищ. навч. закл.: у 2 ч. / Г.С. Кириченко, С.В. Кириченко, А.П. Супрун; за ред. А.П. Супрун. / Ч. II. Основні етапи розвитку науки про мову. – Київ : Видавничий Дім «Ін Юре», 2008. – 224 с.
15. Клименко Н. Ф. Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі : [моногр.] / Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловська, Л. П. Кислюк. – Київ : Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2008. – 336 с.
16. Коваль А. П. Культура української мови / А. П. Коваль. – К. : Наукова думка, 1966. – 192 с.
17. Косериу Э. Синхрония, диахрония и история / Э. Косериу // Новое в лингвистике. – Москва : Изд-во иностр. л-ры, 1963. – Вып. III. – С. 143–343.
18. Коць Т. А. Літературна норма у функціонально-стильовій і структурній парадигмі : [моногр.] / Т. А. Коць. – К. : Логос, 2010. – 303 с. – (Студії з українського мовознавства).

- 19.Кримський А. Ю. Твори в п'яти томах / Агатангел Юхимович Кримський. – К. : Наукова думка, 1973. – 511 с. – (Мовознавство; т. 3).
- 20.Крысин Л.П. Современная литературная норма и ее кодификация : (Культура речи) / Крысин Л.П. // Русский язык в школе. – 2002. – №1. – С.82-87.
- 21.Курило О. Уваги до сучасної української літературної мови / Олена Курило. – К. : Основи, 2004. – 304 с.
- 22.Марузо Ж. Словарь лингвистических терминов / Ж. Марузо ; пер. Н. Д. Андреев ; ред. А. А. Реформатский ; предисл. В. А. Звегинцев. – Москва : Издательство иностранной литературы, 1960. – 436 с.
- 23.Матезиус В. О необходимости стабильности литературного языка / В. Матезиус // Пражский лингвистический кружок: сб. ст. / сост., ред. и предисл. Н. А. Кондрашова. – Москва : Прогресс, 1967. – С. 378 – 393.
- 24.Німчук В.В. Мовознавство на Україні в XIV – XVII ст. / В.В. Німчук. – К. : Наукова думка, 1985. – 215 с.
- 25.Общее языкознание: формы существования, функции, история языка / [под ред.Б.А. Серебренникова]. – Москва : Наука, 1970. – 597 с.
- 26.Огієнко Іван (митрополит Іларіон). Рідна мова / Упоряд., авт. передмови та коментарів М. С. Тимошик. — К.: Наша культура і наука, 2010. – 436 с. – (Бібліотечна серія Фундації ім. митрополита Іларіона (Огієнка) «Запізніле вороття»). – (Серія 2. «Зарубіжні першодруки»; т. 8).
- 27.Ожегов С.И. Очередные вопросы культуры речи / С.И. Ожегов // Лексикология. Лексикография. Культура речи.: Учеб. пособие для вузов. — М.: Высшая школа, 1974. — С. 251-276.
- 28.Пилинський М.М. Мовна норма і стиль / М.М. Пилинський. – К.: Наукова думка, 1976. – 288 с.
- 29.Пономарів О.Д. Культура слова: Мовностилістичні поради : навч. пос. / О.Д.Пономарів. – 2-е вид., стереотип. – К.: Либідь, 2001. – 240 с.
- 30.Пражский лингвистический кружок. – М. : Прогресс, 1967. – 560 с.

31. Російсько-український словник (1924-33) [Електронний ресурс] / За ред. А. Кримського та С. Єфремова. – Електронна версія, 2007 — Режим доступу до ресурсу : <http://r2u.org.ua/>
32. Русановский В.М. Вопросы нормы на разных этапах истории литературного языка / В.М. Русановский // Вопросы языкознания. – 1970. – № 4. – С.54-65.
33. Синявський О. Норми української літературної мови / О. Синявський. — Л.: Українське видавництво, 1941. — 363 с.
34. Сімович В. Граматика української мови для самонавчання та в допомогу шкільній науці / В. Сімович. – [2-е вид. з одмінами й додатками]. – К.; Ляйпціг, 1921. – Фотопередрук з передмовою О. Горбача. – Мюнхен : Monachii, 1986. – Вип. 5. – 584 с.
35. Скворцов Л.И. Норма. Литературный язык. Культура речи / Л.И. Скворцов // Актуальные проблемы культуры речи – М. : Наука, 1970. – С. 40 – 103.
36. Степанов Ю.С. Основы языкознания / Ю.С. Степанов. – М. : Просвещение, 1966. – 272 с.
37. Струганець Л.В. Динаміка лексичних норм української літературної мови ХХ століття / Л.В.Струганець. – Тернопіль: Астон, 2002. – 352 с.
38. Сулима М. Проблема літературної норми в українській мові / М.Сулима // Шлях освіти. – 1928. – № 4. – С. 132–141.
39. Тараненко О. О. Сучасні тенденції до перегляду нормативних засад української літературної мови і явище пуризму (на загальнослов'янському тлі) / О. О. Тараненко // Мовознавство. – 2008. – № 2–3. – С. 159–189.
40. Тимченко Є. Desiderata в справі нашого правопису / Євген Тимченко // Історія українського правопису ХVІ-ХХ століття [Текст] : хрестоматія / Національна академія наук України; упоряд. В.В. Німчук, упоряд. Н.В. Пуряева, ред. О.В. Осадча, ред. М.А. Щипська – К. : Наук. думка, 2004. – С.341-347.

41. Удовиченко Г.М. Загальне мовознавство. Історія лінгвістичних учень / Г.М. Удовиченко. – К. : Вища школа, 1980. – 216 с.
42. Филин Ф. П. Несколько слов о языковой норме и культуре речи / Ф. П. Филин, Л. Н. Скворцов. Основы культуры речи: Хрестоматия. – М. : Высшая школа, 1984. – С. 231 – 236.
43. Шевельов Ю. Покоління 20-х років в українському мовознавстві [Електронний ресурс] / Ю. Шевельов // ЗНТШ (Париж, Чикаго), 1962. – т. 173. – С.309-332. Режим доступу до ресурсу : <http://www.ukrcenter.com/>
44. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941). Стан і статус / Ю. Шевельов. – Чернівці, 1998. – 294 с.
45. Яворська Г. М. Прескриптивна лінгвістика як дискурс: Мова, культура, влада: [монографія] / Г. М. Яворська. – К.: Нац. акад. наук України. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні, 2000. – 288 с.
46. E. Ahlmann. Das normative Moment im Bedeutungsbegriff. «Annales Academiae scientiarum fennicae». Helsinki, 1926, Ser. B, т. X.